
**ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐՑԸ ԱԼ. ՄՅԱՄՆԻԿՅԱՆԻ
ՏԵՍԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

ԱՐՓԻՆԵ ՄԵԼՔՈՒՄՅԱՆ

Ազգային հարցը դասվում է սոցիալ-փիլիսոփայական դեռևս չլուծված հիմնախնդիրների շարքին: Այն սերտորեն առնչվում է ազգ, ազգայնականություն, ազգային ինքնություն, ազգային գաղափարախոսություն և ազգային պետություն հասկացությունների հետ: Ժամանակակից աշխարհում անընդհատ կարելի է ականատեսը դառնալ ազգային շարժումների, որոնց շնորհիվ ստեղծվում են ազգային պետություններ՝ ազգի իրավաքաղաքական կյանքի բնականոն կազմակերպումը և կարգավորումը ապահովելու համար: Այս գործընթացները սկզբնավորվել են դեռևս նոր ժամանակի արշալույսին: Սկսած 19-րդ դարից՝ խնդրի վերաբերյալ քննարկումներն առավել ակտիվանում են՝ դառնալով գերազանցապես ավստրոմարքսիզմի տեսաբաններ Օ. Բաուերի, Կ. Ռենների և այլոց ուսումնասիրության առարկան: Վերջիններս, հակադրվելով մարքսիզմի գաղափարախոսությանը, համոզված էին, թե սոցիալիզմի հաստատմամբ ազգերը չեն վերանա, սոցիալիզմը ժողովրդին կհամախմբի ազգային-մշակութային հանրությամբ, ազգը կդարձնի ինքնավար: Ազգայինը վեր հանելու փորձերն ավելի հաճախակի էին 20-րդ դարասկիզբին, երբ ձևավորվեցին և վառ դրսևորվեցին ազգի բնորոշման և դրանից ածանցվող մի շարք խնդիրների լուծմանը վերաբերող տարբեր, անգամ հակադիր տեսակետներ, որոնք երբեմն նույնիսկ դրսևորվում էին ծայրահեղորեն: Մի կողմից՝ սկսվեց ազգայնականության ծայրահեղ դրսևորման, կամ որ նույնն է՝ ազգայնամոլության տարատեսակի՝ ֆաշիզմի հաղթարշավը, մյուս կողմից՝ աշխարհը հեղեղվեց մարքսիզմի գաղափարախոսության առաջամարտիկներով, որոնք հավատում էին Մարքսի և Էնգելսի տեսության կենսագործման հնարավորությանը: Ազգային հարցի լուծման հրատապությունն ու կարևորությունը ցայտուն դրսևորվեցին 20-րդ դարասկզբի ռուս իրականության մեջ. Ռուսական կայսրությունում ապրում էր հարյուրից ավելի ազգերից բաղկացած մի հանրություն, որտեղ յուրաքանչյուր ազգ առաջ էր քաշում իր պահանջները, որոնք շատ հաճախ հակասում էին մյուսի շահերին՝ հանգեցնելով ազգամիջյան բախումների: Մա մի ժամանակաշրջան էր, երբ ռուս իրականության մեջ սկսում էին ձևավորվել առաջին քաղաքական կուսակցությունները, որոնց ծրագրերում կարևոր

տեղ էին տրվում ազգային հարցի լուսաբանմանը, առկա խնդիրների վերհանմանը և առաջարկվում տարբեր լուծումներ: Այդ տեսակետից առանձնապես հատկանշական են ազգային հարցի լուծման վերաբերյալ մարքսիզմի տեսաբանների ծավալուն անդրադարձները՝ ի դեմս Վ. Ի. Լենինի, ով հարցի առնչությամբ իր ուսումնասիրությունները սկսել էր դեռևս իր հեղափոխական գործունեության սկզբում՝ 1890-ական թվականներից: Հենց այս ժամանակահատվածում էլ Լենինը առաջադրում է ազգերի ինքնորոշման իրավունքի գաղափարը, որը, դառնալով ՌՄԴԲԿ-ի քաղաքականության ծրագրային գլխավոր կետերից մեկը, բոլշևիկների համար դարձավ Ռուսական կայսրությունը քայքայելու շատ հարմար գործիք: Հետագայում՝ 1905-1907 թթ. և 1912-1914 թթ., ազգային ինքնորոշման իրավունքի լենինյան հայեցակետը ավելի է որոշակիանում. «...ազգերի ինքնորոշում ասելով հասկացվում է նրանց պետական անջատումն օտարազգի կոլեկտիվներից, հասկացվում է ինքնուրույն ազգային պետության գոյացումը»¹: Ազգության գաղափարը Լենինի և նրա համախոհների կողմից հռչակվում է բուրժուական նախապաշարմունք, որը պետք է վերանսար հեղափոխության հաղթանակից հետո՝ ջնջելով ազգային թե՛ տարածական, թե՛ հոգեբանական սահմանները: Իսկ մինչ այդ ազգերի ինքնորոշման իրավունքի միջոցով հարցին պարզապես միջանկյալ լուծում էր տրվում: Խնդրի մարքսիստական լուծումը քննադատվեց այլ քաղաքական հոսանքների ներկայացուցիչների՝ կադետների, էսեռների, մենշևիկների կողմից, որոնք ի հակակշիռ առաջադրեցին ազգային-կուլտուրական ինքնավարության կամ դաշնության բանաձևերը: Մրանք էլ իրենց հերթին անընդունելի էին բոլշևիկյան գաղափարախոսների համար:

Ազգային հարցի լուծման հակադիր տեսակետների պայքարը շարունակվում է մինչ օրս: Այն 20-րդ դարասկզբին ձևավորված աշխարհաքաղաքական պատկերի տրամաբանական շարունակությունն է: Այս համատեքստում առավել քան կարևոր են դառնում նախորդ դարասկզբին խնդրի լուծմանը վերաբերող լայնորեն տարածված տեսակետների քննությունը և վերաարժևորումը: Ազգային հարցի լուծման գործում որոշիչ է «ազգ» հասկացությունը, որի վերաբերյալ առկա է երկու մոտեցում՝ *կառուցողական* և *ասպակառուցողական*: Վերջինս առավելապես բնորոշ է հարցի առնչությամբ մարքսիստական դիրքորոշմանը, որն աչքի է ընկնում ազգի լինելիության հանդեպ բացասական վերաբերմունքով՝ կանխատեսելով ազգի վերացում սոցիալիստական հասարակարգի հաստատման միջոցով: Կառուցողական մոտեցման շրջանակներում եվրոպական սոցիալ-փիլիսոփայական մտքի համատեքստում առավել տարածում են գտել երեք հիմնական ուղղություն-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկերի լիակատար ժողովածու, 55 հատորով, հ. 25, Եր., 1980, էջ 311:

ներ՝ 1. *բնապաշտական*, 2. *մոդեռնիստական* և 3. *էթնոսիմվոլիստական*: Բնապաշտական ուղղության կողմնակիցները (Վ. Մյուլման, Յու. Բրոմլեյ, Լ. Գումիլյով) ազգությունը համարում են մարդու բնական հատկանիշ, իսկ ազգը՝ անհիշելի ժամանակներից գոյություն ունեցող երևույթ: Մոդեռնիստական ուղղության մեջ ազգը և ազգությունը դիտվում են իբրև ժամանակակից կատեգորիաներ, որոնք ձևավորվել են 1789 թ. Ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունից հետո: Ընդ որում՝ այս ուղղության ներկայացուցիչները ազգի ձևավորման հիմքում դնում են տարբեր գործոններ, ինչպես օրինակ՝ տնտեսական (Տ. Նեյրն, Մ. Հեթչեր), քաղաքական (Ջ. Բրոյնի, Պ. Բրաս, Է. Հոբսբաում) և սոցիոմշակութային (Է. Գելներ, Բ. Անդերսոն, Մ. Խրոխ): Էթնոսիմվոլիստական ուղղության ներկայացուցիչները (Ջ. Արմսթրոնգ, Է. Սմիթ, Ջ. Հաթչինսոն) փորձում են ձևավորել նախորդ երկու ուղղությունների փոխզիջումային տարբերակը՝ ազգի առաջացումը պայմանավորելով տվյալ հանրության համեմատաբար հին պատմությամբ և ազգային ինքնագիտացությամբ:

Ազգի ծագման և ազգային հարցի լուծման առնչությամբ սկիզբ առած բուռն քննարկումների գործընթացից անմասն չի մնացել նաև 20-րդ դարասկզբի արևելահայ հասարակական-քաղաքական միտքը, որ առավելապես ռուսական իրադարձությունների ազդեցության տակ էր: Խնդրի լուծումն առավել հրատապ էր Անդրկովկասում տվյալ ժամանակահատվածում առկա ազգամիջյան սուր բախումների պատճառով: Այն այսօր էլ չի կորցրել իր հրատապությունը, քանի որ տարածաշրջանն այսօր էլ շարունակում է մնալ աշխարհի թեժ կետերից մեկը՝ ի դեմս նաև Ղարաբաղյան հիմնահարցի, որ սաղմնավորվել է դեռևս անցյալ դարասկզբին: Այս տեսանկյունից 20-րդ դարասկզբի հայ հասարակական-քաղաքական մտքի ներկայացուցիչների մոտեցումների քննությունն առավել կարևոր է դառնում: Նշենք, որ 20-րդ դարասկզբին հայ մտքի տեսաբանները ազգին և ազգայինին վերաբերող խնդիրներում ունեին ուրույն, շատ հաճախ միմյանց հակադրվող դիրքորոշումներ, որոնց համապատասխան տվյալ պատմական իրավիճակում առաջադրում էին ազգային հարցի իրենց լուծումը՝ սահմանափակվելով տեսական դրույթների ձևակերպմամբ, որոնք պատմական-քաղաքական իրավիճակի պատճառով, ցավոք, զուրկ էին կենսագործման հնարավորությունից:

Դեռևս 1906 թ. «Կայծի» համարներում լույս է տեսնում Ստ. Շահումյանի «Ազգային հարցը և սոցիալ-դեմոկրատիան» ծավալուն հոդվածը, որում անդրադառնալով ազգի սահմանման խնդրին՝ նա նշում է. «...ներկա պատմական շրջանում ընդհանրապես *ազգություն* գաղափարը՝ նեղ զուտ բնական իմաստով վերցրած, նույնանում է ազգություն-հասարակական գաղափարի, կամ ազգություն-պետություն գա-

ղափարի հետ»²: Այսպիսով, հայ մարքսիստների կողմից ազգությունը նույնացվում էր պետության հետ՝ անտեսելով ազգություն-հայրենիք բաղկացուցիչը, ինչը անմիջականորեն հանգեցնում էր անհայրենիք միատարր «կոմունիստական ազգության» ձևավորման գաղափարին, որ ազգային հարցի լուծումը ենթադրում էր ազգության վերացմամբ: Այլ էին մյուս հասարակական-քաղաքական հոսանքների ներկայացուցիչների տեսակետները: 1907 թ. Ն. Յ. Դաշնակցության ներկայացուցիչ Գ. Խաժակը իբրև ազգային հարցի լուծման լավագույն տարբերակ առաջադրում էր դաշնության գաղափարը՝ այն հակադրելով ազգային ինքնորոշման իրավունքի մարքսիստական պահանջին³: Ազգային հարցին ծավալուն հողվածով հանգամանորեն անդրադարձել է նաև Դ. Անանունը 1913 թ.: Նա առաջադրում էր ազգային-կուլտուրական ինքնավարության գաղափարը⁴:

Տեսակետների այսօրինակ բազմազանությունը հանգեցնում էր գաղափարական թեժ բանավեճերի, որոնց ակտիվ մասնակիցներից էր հայ մարքսիզմի տեսաբան Ալ. Մյասնիկյանը, որը մեծ դերակատարում ունեցավ անցած դարասկզբին Չանգեզուրը Արևելյան Հայաստանի կազմում ներառելու գործում: Ինչ վերաբերում է Լեոնային Ղարաբաղին, ապա հարկ է նշել, որ 1921 թ. հունիսի 17-ին Ալեքսանդր Մյասնիկյանը ՀԽՍՀ կառավարության անունից Լեոնային Ղարաբաղը հռչակել էր Հայաստանի անբաժանելի մաս: 1921 թ. հուլիսին Թիֆլիսում գումարված Կոմբյուրոյի տխրահռչակ նիստում Մյասնիկյանը գրեթե միակն էր, որ Արցախի ճակատագիրը որոշելու հարցում լրջորեն ընդդիմացավ Ստալինին, թեև նրա ջանքերը, ցավոք, մնացին ապարդյուն: Սակայն հենց նույն Մյասնիկյանի ջանքերով Ադրբեջանը ստիպված եղավ 1923 թ. հուլիսի 7-ին Լեոնային Ղարաբաղին ինքնավար մարզի կարգավիճակ շնորհել:

Խնդրո առարկա հարցի լուծման մյասնիկյանական հայեցակետն անհրաժեշտ է դիտարկել երկու հարթությունում՝ **ընդհանուր** և **մասնավոր**: Առաջինի պարագայում Մյասնիկյանը ելնում էր ազգային հարցի լուծման մարքսիստական դիրքորոշումից, ըստ որի՝ միակ հնարավոր ճանապարհ էր համարվում ազգերի ձուլումը մեկ ընդհանուր անհայրենիք միավորի մեջ՝ դրանց կենտրոնացման ճանապարհով:

Ազգային հարցի լուծման մասնավոր հայեցակետի պարագայում Մյասնիկյանի ծավալած գործունեությունը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու հիմնական փուլի՝ **տեսական-հրապարակախոսական** (Ժամանակագրական առումով այս փուլն ընդգրկում է Մյասնիկ-

² Մտ. Շահումյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, 5 հատորով, հ. 1, Եր., 1975, էջ 241-242:

³ Տե՛ս Գ. Խաժակ, Դեպի Ֆեդերացիա, Թիֆլիս, 1907:

⁴ Տե՛ս Դ. Անանուն, Ազգային հարցը և դեմոկրատիան, «Նոր հոսանք», Թիֆլիս, 1913, №№ 1-2:

յանի հասարակական-քաղաքական գործունեության մինչհայաստանյան շրջանը՝ 1921 թ. մայիսը), երբ խնդրի լուծման ուղղությամբ ձեռնարկված քայլերն առավելապես դրսևորվում էին հրապարակախոսական նյութերի մշակմամբ, քաղաքական այս կամ այն հոսանքի առաջադրած տարբերակների վերլուծությամբ և քննադատությամբ, և **գործնական** (այս փուլը ներառում է Մյասնիկյանի հասարակական-քաղաքական գործունեության հայաստանյան շրջանը՝ սկսած 1921 թ. մայիսից մինչ 1925 թ. մարտը՝ նրա ողբերգական վախճանը), երբ Մյասնիկյանին կուսակցական առաջադրանք էր տրված՝ կարգավորել ազգամիջյան հարաբերությունները սկզբում Հայաստանում, այնուհետև նաև Անդրկովկասում՝ ապահովելով տարածաշրջանի հետագա խաղաղ զարգացումը: Նշենք, որ Մյասնիկյանն ազգային հարցի լուծման փնտրտուքները սկսել էր դեռևս 1913 թվականից՝ հանգամանորեն անդրադառնալով ժամանակի ռուս և հայ իրականության մեջ ազգային հարցի ծագման խնդրին և նրա բնույթին, դրա լուծման ուղղությամբ հասարակական-քաղաքական տարբեր հոսանքների ձեռնարկած քայլերին՝ քննադատելով այդ գործընթացում ազգայնականության ցանկացած դրսևորում⁵: Վստահությամբ կարող ենք ասել, որ ազգային հարցի լուծման առնչությամբ Ալ. Մյասնիկյանի մոտեցումներն այսօր էլ արդիական են, հետևաբար կարիք ունեն առանձին քննության և վերաբերման:

Մյասնիկյանն ազգային հարցի լուծման իր հայեցակետը ներկայացնում է տվյալ ժամանակահատվածի հասարակական-քաղաքական մտքի համատեքստում՝ խնդրո առարկայի առնչությամբ առկա գաղափարական հակադրությունների հենքի վրա՝ վերլուծելով ազգային հարցի լուծման՝ այդ շրջանում ամենից շատ քննարկման առարկա դարձած չորս հիմնական տարբերակներ՝ ֆեդերացիա (դաշնություն), ավտոնոմիա (ինքնավարություն), տեղական ինքնավարություն և ազգային ինքնորոշում:

Դաշնության՝ իբրև ազգային հարցի լուծման տարբերակի խնդրում Մյասնիկյանը հակադրվում էր Հ. Յ. Դաշնակցության գաղափարախոսներին: Վերջիններս գտնում էին, որ կենտրոնացման դեպքում առկա է բյուրոկրատիա, իսկ ապակենտրոնացման դեպքում՝ ռամկավարություն: Դաշնությունը ժխտում է կենտրոնացումը, հետևաբար նաև բյուրոկրատիան: Այսօրինակ մոտեցումը Մյասնիկյանի կողմից քննադատության է արժանանում: Դաշնությունն այսպես մեկնաբանողներին անվանելով պետական իրավունքի տարրական

---

⁵ Տե՛ս **Ալ. Մյասնիկյան**, Ազգային հարցի առթիվ, Մոսկվա, 1919: Նշենք, որ այս գրքույկում ներառված են Մյասնիկյանի՝ ազգային հարցին առնչվող երկու հոդվածներ, որոնցից «Ազգային հարցի առթիվ» վերտառությամբ հոդվածը տպագրվել էր դեռևս 1913 թ. («Մշակ», №№ 252-256), իսկ «Ազգային հարցի մոտիկ անցյալից Ռուսաստանում» հոդվածը՝ 1914 թ. («Մշակ», № 134):

սկզբունքներին անձանոթ մարդիկ՝ Մյասնիկյանը նշում է, որ «դժվար է հասկանալ, թե ինչ անմիջական կապ կարող է գոյություն ունենալ ֆեդերացիայի և ապակենտրոնացման մեջ: Մեկը բառի ընդարձակ իմաստով կառավարական ձև է, մյուսը պետական վարչական որոշ սիստեմ է»⁶: Առանձնացնելով կենտրոնացման և ապակենտրոնացման երկու տեսակ՝ օրենսդրական կամ քաղաքական ու վարչական՝ Մյասնիկյանը նշում է, որ քաղաքական ապակենտրոնացման հետ միասին միևնույն երկրի ներսում կարող է լինել վարչական կենտրոնացում, և հակառակը: Հենց դաշնության դեպքում է առկա քաղաքական ապակենտրոնացում, որի կողքին կարող է լինել վարչական կենտրոնացում, այսինքն՝ բյուրոկրատիա: Երբ երկրի քաղաքական կազմը կենտրոնացած է, ապա այստեղ չկա դաշնություն, պետությունը կենտրոնացած քաղաքական մարմին է, որի վարչական ձևը ապակենտրոնական է, այսինքն՝ չկա բյուրակրատիա: Փաստորեն, Մյասնիկյանը դաշնությունը չի ընդունում իբրև ազգային հարցի լուծման ընդունելի ձև, քանի որ դաշնության, այն է՝ քաղաքական ապակենտրոնացման դեպքում բյուրոկրատիայի խնդիրը չի լուծվում: Մերժելով դաշնության հանդեպ Մյասնիկյանի դիրքորոշումը՝ դաշնակցության գաղափարախոսները հակադարձում են նրան՝ նշելով. «...պատմական բազմաթիւ փորձերը ցոյց են տւել, որ լոկ վարչական ապակենտրոնացումը չէ օգնում, նա բաւարարութիւն չէ տալիս այն խոր պահանջներին, որոնք առաջանում են տնտեսական, ազգային, պատմական ու սօցիալական զանազանակերպ շահերից ու պայմաններից»⁷: Այսպիսով, դաշնակցության ներկայացուցիչները պահանջում էին ազգային հարցը լուծել դաշնության օգնությամբ, մինչդեռ Մյասնիկյանը նշում է, որ ոչ մի ազգ տվյալ պատմական ժամանակաշրջանում ամբողջովին որոշակի տարածքի վրա կենտրոնացած չէ, տնտեսական կյանքը ազգի ներկայացուցիչներին տարբեր ազգերի տարածքներում է վերաբնակեցնում, իսկ դաշնության հաստատման դեպքում տվյալ տարածքում բնակվող ազգային մեծամասնությունը կճնշի միևնույն տարածքում վերաբնակեցված ազգային փոքրամասնությանը: Հետևաբար, դաշնությունն ազգային հարցի լուծում չէ, դեռ ավելին՝ «ֆեդերացիան, ազգային հարցը չլուծելով հանդերձ, պետության շահերին վնաս է հասցնում»⁸: Ինչպես տեսնում ենք, ազգային հարցի լուծման տեսական-հրապարակախոսական փուլում Մյասնիկյանը դեմ է արտահայտվում խնդիրը դաշնության միջոցով լուծելուն, սակայն ավելի ուշ՝ արդեն գործնական փուլում Մյասնիկյանը ազգային հարցը փորձում է լուծել հենց դաշնության միջոցով: Ո՞րն էր նմանօրինակ կտրուկ շրջադարձի պատճառը: Մյասնիկյանի գաղա-

⁶ Ալ. Մյասնիկյան, Երկեր, հ. 1, Եր., 1984, էջ 205:

⁷ Գ. Խաժակ, նշվ. աշխ., էջ 114:

⁸ Ալ. Մյասնիկյան, Երկեր, հ. 1, էջ 210:

փարական շրջադարձերի գլխավոր «մեղավորը» Անդրկովկասում, մասնավորապես՝ Հայաստանում տիրող իրավիճակն էր թերևս, որ բնավ չէր տեղավորվում Մյասնիկյանի տեսական համոզմունքների շրջանակում, ավելին՝ պահանջում էր այդ համոզմունքները փոխակերպել առկա իրավիճակին համահունչ լուծումներով՝ դրանք ծառայեցնելով Անդրկովկասում ազգամիջյան բախումների վերացմանը:

Այնուհետև Մյասնիկյանը քննության է առնում ազգային հարցի լուծման խնդրում ինքնավարության պահանջը: «Ավտոնոմ կազմ ունեցող վայրը ղեկավարվում է իր սեփական օրենսդրությամբ (ինչպես և վարչական մեխանիզմով), որը, սակայն, չպետք է հակասե համապետական օրենսդրությանը. նա չի կարող ունենալ իր սահմանադիր ժողովը, ուստի և սահմանադրությունը»⁹: Եթե դաշնությունն անպայման պայմանավորված է տարածքով, ապա ինքնավարությունը կարող է դրա հետ կապված չլինել: Ինքնավարությունը կարող է լինել հողային, ազգային կամ քաղաքական, ազգային-կուլտուրական, խառը: «Հողային ավտոնոմիան մեղմացած ֆեդերացիա է, և նրա պակասությունները նույնն են, ինչ և ֆեդերացիայինը, սակայն ավելի նվազ չափերով, այդ է պատճառը, որ այսօր նույնիսկ մարքսիստներից ոմանք, որպես երկու չարյաց փոքրագույնը, Ռուսաստանում դնում են հողային կամ, մինչև նույն էր, շրջանային ավտոնոմիայի պահանջը»¹⁰: Հողային ինքնավարության պահանջը Մյասնիկյանը համարում է անհիմն: Այս պահանջն առաջադրողները փորձում էին որոշ զիջումներ կատարել դաշնության կամ ազգային ու ազգային-կուլտուրական ինքնավարության կողմնակիցներին: Ազգային կամ քաղաքական ինքնավարության դեպքում հիմքում դրվում է ոչ թե տարածքի, այլ ազգային պատկանելության փաստը, երբ նույն պետության մեջ նույն ազգության մարդիկ համախմբվում են՝ իրենց պահանջներն առաջ տանելու համար: Մյասնիկյանը կարծում է, որ ազգային ինքնավարության պահանջը բխում է դրա հեղինակների կողմից ազգին տրվող սահմանումից, ըստ որի՝ ազգը դիտվում է իբրև միատեսակ մտածող և խոսող մարդկանց խումբ: Այստեղ որոշիչ գործոնը ոչ թե տարածքի, այլ մշակույթի, լեզվի և հոգեբանության ընդհանրությունն է, որը, ըստ Մյասնիկյանի, այլևս չկա. այն փոխարինվել է դասակարգային հոգեբանությամբ, իսկ ցեղային, ազգային շարժումները վերածվել են դասակարգայինի: Այսպիսով, Մյասնիկյանը մերժում է ամեն տեսակի ազգային գոյությունը: Եթե այդպես է, եթե չկա ազգ, ապա ինչպե՞ս է նա բնութագրում հենց նույն Անդրկովկասում տվյալ պատմական ժամանակաշրջանում տեղի ունեցող իրադարձությունները: Արդյոք դրանք սոսկ դասակարգային շարժման դրսևորումներ էին, թե՞ իրականում անդրկովկասյան ժողովուրդ-

⁹ Նույն տեղում, էջ 211:

¹⁰ Նույն տեղում:

ները պայքարում էին այս արևի տակ իբրև ազգ իրենց տեղն ունենալու և հետագա լինելիությունը ապահովելու համար: Ինչո՞վ է պայմանավորված Մյասնիկյանի այսօրինակ բացասական վերաբերմունքը ազգի և ազգայինի հանդեպ: Այս առումով շատ դիպուկ է հարցի առնչությամբ Հր. Միրզոյանի և Ն. Գոնչարի՝ հայ կոմունիստներին տրված բնութագրումը, համաձայն որի՝ «...մինչ Հայաստանի խորհրդայնացումը հայ կոմունիստները անվերապահորեն հավատում էին կոմունիստական շարժման, համաշխարհային հեղափոխության գաղափարներին, նույնիսկ թուրքական հեղափոխության առաջադիմականությանը, նրանցից շատերը պատրաստ էին զոհաբերել ազգային շահերը հանուն այդ գաղափարների հաղթանակի, ոմանք դրա համար նույնիսկ գործնական քայլեր կատարեցին»¹¹: Ուրեմն՝ մարքսիզմի առաջադրած սոցիալիստական գաղափարները, որ մարդկային կատարյալ համակեցություն էին ուրվագծում, որոնց իրականացման հնարավորությունը, սակայն, մշուշոտ ապագայի գործ էր, Մյասնիկյանի համար շատ ավելի ընդունելի էին ու գայթակղիչ, քան ազգերը՝ իրենց խնդիրներով և դրանց անհրաժեշտ լուծումներով: Այնուհանդերձ, արդարության դեմ չմեղանչելու համար հարկ է փաստել, որ իր գործունեության գործնական փուլում Մյասնիկյանը փորձեց համատեղել մարքսիզմի գաղափարախոսությունը և ազգայինի պահանջները, որն էլ թերևս պատճառը դարձավ նրա ողբերգական վախճանի:

Ինքնավարության հաջորդ ձևը, որ քննության է առնում Մյասնիկյանը, ազգային-կուլտուրական ինքնավարությունն է, որի պահանջով հանդես էր գալիս մարքսիստների մենշևիկյան թևը՝ հիմք ունենալով ավստրոմարքսիզմի տեսաբաններ Օ. Բաուերի, Կ. Ռենների և մյուսների մշակած տեսությունը¹²: Ռուս իրականության մեջ բաուերյան կուլտուր-ազգային ինքնավարության կողմնակիցներն էին էսեռները, ժողովրդական սոցիալիստները, որոնց բոլշևիկները համարում էին մանր բուրժուազիայի ներկայացուցիչներ և համոզված էին, որ նրանց առաջարկած կուլտուր-ազգային ավտոնոմիայի պահանջը, այսինքն՝ ազգային հարցի լուծման նրանց տարբերակը, ստեղծում էր միայն արմատականության խաբկանք, իրականում մաքուր ռեֆորմիզմ էր և վերջին հաշվով աշխատում էր ազգայնականության օգտին¹³: Հայ իրականության մեջ բաուերյան տեսության կողմնակիցներ էին Դ. Անանունը, Բ. Իշխանյանը և այլք, որոնք նույնպես ազգային հարցի լուծումը պայմանավորում էին սոցիալիզմի հաստատմամբ, որը, սակայն, դեռ ապագա-

¹¹ Мирзоян Г., Гончар Н. Почему суд по факту геноцида армян Турция призывает доверять историкам. Ер., 2012, с. 46.

¹² Տե՛ս Զ. Գ. Գաբրիելյան, Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, հ. 4, Եր., 1965, էջ 237:

¹³ Տե՛ս «Национальный вопрос в дореволюционной России и его решение после Великой Октябрьской социалистической революции». М., 1984, էջ 62:

յի հարց էր: «Եթէ պրօլետարիատի դասակարգային կուսակցութիւնը աննախատեսելի ապագայի է վերապահում առհասարակ ազգային հարցի վախճանական լուծումը, ապա այդ չի նշանակում, որ նա ձեռնպահ է այդ խնդրի սահմանում առաջացած բարդ երեւոյթների նկատմամբ եւ չունի իր այժմեական գործնական քաղաքականութիւնը»¹⁴: Կուլտուր-ազգային ինքնավարութեան պահանջը հիմնավորելու համար Գ. Անանունը քննութեան էր առնում բարդ և պարզ դասակարգային կառուցվածք ունեցող ազգութիւնները: Երկրորդի պարագայում ազգի միասնութիւնն ապահովելը հեշտ է, քանի որ այստեղ շահերի բախումները հասցված են նվազագույնի: Այլ է իրավիճակը բարդ դասակարգային կառուցվածք ունեցող ազգերում: «Այստեղ շատ յաճախ ազգովին գործելու առիթներ չկան, որովհետեւ ազգային համարած բարիքը տարբեր բացատրութիւններ, տարբեր ձգտումներ է պարունակում իր մէջ: Եւ այն, ինչ մի դասակարգի համար ընդունուում է միանգամայն անտարակուսելի ազգային խնդիր, որի համար պէտք է, որ ծառանայ իւրաքանչիւր սուեալ ազգի անդամ, հանդիպում է միւս դասակարգի անտարբերութեան եւ լռութեան...»¹⁵: Եթէ նման ազգի շրջանակներում համաձայնություն կա, ապա դա արդյունք է մի դասակարգը մեկ այլ դասակարգի հպատակվելու: Սակայն, ըստ Անանունի, պէտք է կարողանալ այնպես անել, որ ազգի շահերը համընկնեն ժողովրդավարութեան, ասել է թէ՛ ժողովրդի շահերին, որը հենց ազգութեան մէջ ազգային մեծամասնություն է: Ինչ վերաբերում է կուլտուր-ազգային ինքնավարութեան ուստպիական լինելուն, ապա Անանունը նշում է. «Մեզ թուում է, որ ուստպիական ոչինչ չկայ ազգային-կուլտուրական աստուծոմիայի գաղափարի մէջ, որ իւրաքանչիւր ազգութիւնների պետութեան մէջ նա ազգային հարցի լուծման լաւագույն միջոցն է: Մասնավորապէս Անդրկովկասի համար նա միակ համադարմանն է, որ կարող է հաշտեցնել ազգերին, թուլացնել ազգային կոնիւր»¹⁶: Մասնիկյանը քննադատում է այս դրույթը՝ ընդգծելով, որ ազգային-կուլտուրական ինքնավարութեան կողմնակիցները իրենց հովանավորութեան տակ են առնում բոլոր ազգային առանձնահատկութիւնները՝ կենտրոնանալով դրանց միայն դրական կողմերի վրա և անտեսելով դրանց հնարավոր բացասական հետևանքները: Ազգային-կուլտուրական ինքնավարությունը նպաստում է անջատողականութեանը՝ խոչընդոտելով ժողովրդական շարժման առաջընթացը: Հետևաբար, ազգային-կուլտուրական ինքնավարությունը ևս, ըստ Մասնիկյանի, ազգային հարցի լուծման ընդունելի ձև չէ: Ինչ վերաբերում է խառը ինքնավարութեանը, ապա սա վերը նշված տարբերակների համադրութիւնն է, որը ևս Մասնիկյանի հա-

¹⁴ Գ. Իշխանեան, Ազգային պրոգրեսը եւ դասակարգային շահերը, Թիֆլիս, 1908, էջ 268:

¹⁵ Գ. Անանուն, նշվ. աշխ., «Նոր հոսանք», Թիֆլիս, 1913, № 1, էջ 144:

¹⁶ Նույն տեղում, № 2, էջ 366:

մար ընդունելի տարբերակ չէ: Ակնհայտ է, որ այստեղ նույնպես Մյասնիկյանը նախապատվությունը տալիս է վերը նշված մարքսիստական գաղափարներին՝ քննադատելով ազգայինի պահպանմանն ուղղված ամեն մի փորձ: Մինչդեռ հակառակ դիրքորոշումն ունենալու դեպքում Մյասնիկյանը մասնավորապես, իսկ հայ կոմունիստներն ընդհանրապես կարող էին խուսափել հայ ժողովրդի պատմության տվյալ ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած ողբերգական մի շարք անցքերից:

Ազգային հարցի լուծման նշված տարբերակներին Մյասնիկյանը հակադրում է իր տեսակետը, որ բխում էր նրա կուսակցական-քաղաքական պատկանելությունից և վերաբանաձևում էր ՌՄԴԲԿ առաջնորդի դրույթը՝ նշելով, որ ազգային ինքնորոշման իրավունքի կիրառումը «նշանակում է ազատ պետության սահմաններում ապրող յուրաքանչյուր ազգի կողմից իր բախտի ազատ տնօրինում. այդ իրավունքը տարածվում է, իհարկե, նաև պետությունից տվյալ ազգի լրիվ անջատման վրա»¹⁷: Հայ հասարակական-քաղաքական մտքի տեսաբանները ևս ազգային ինքնորոշման իրավունքի պահանջը քննադատության ենթարկեցին: Դ. Անանունը մասնավորապես այն համոզմանն էր, որ դա ձևական ծրագրային կետ է Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնող բոլոր ազգերի համար, որոնց մնում է բավարարվել տեղական ինքնավարությամբ, որը կոչված է բարեկարգելու ինչ-որ տարածք և ոչ թե լուծելու ազգային հարցը: Ազգային հարցի այսօրինակ լուծման դեմ հանդես եկավ նաև Հ. Յ. Դաշնակցությունը՝ ասելով. «Ռ. Ս. Դ. Բ. կուսակցությունը... երբեք չի ուզում իր ծրագրի «ազգերի ինքնորոշում» ոչինչ չարտայայտող կետը մշակել և տեղը որևէ խելքը գլխին, ըմբռնելի ու պարզ պահանջ դնել: Կարծես նա վախենում է ուսուցչի թողած ժառանգությունից մի մազաչափ հեռանալ: Նրա ծրագիրը մնացել է գերմանական ս. դ. դեմօկրատիայի հնաւանդ ծրագիրը»¹⁸: Փորձենք խնդիրը մասնավորեցնել հայ ժողովրդի օրինակով: Արդյո՞ք 20-րդ դարասկզբին հայ ժողովրդին պատուհասած իրադարձություններն ու դրանց պատճառով ստեղծված իրավիճակը տեղ էին թողնում ազգային ինքնորոշման իրավունքով հարցը լուծելու համար: Ազգային ինքնորոշման իրավունքի պահանջը հարցի կատարյալ լուծում էր թվում գուտ մտային մակարդակում, սակայն այն ուներ նաև հեռահար, խորքային հնարավորություններ: Առանց դրանց բացահայտման բնականաբար անհնար է ճիշտ գնահատել այն: Ակնհայտ է, որ մասնատված հայկական տարածքների և գաղթական դարձած մի ողջ ազգի համար սա չէր կարող փրկության ելք լինել:

Մյասնիկյանի համար որքան էլ անընդունելի թվար իր գաղափարական հակառակորդների կողմից ազգերի ինքնորոշման պահանջի

¹⁷ Ալ. Մյասնիկյան, Երկեր, հ. 1, էջ 348:

¹⁸ Գ. Խաժակ, Ի՞նչ է ազգությունը, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 124:

քննադատությունը, այնուհանդերձ իր հասարակական-քաղաքական գործունեության ոլորտում, որ սկսվեց 1921 թ. մայիսին Հայաստան գործուղմամբ, նա ստիպված էր վերանայել իր դիրքորոշումը, քանի որ անդրկովկասյան տարածաշրջանում առկա իրավիճակը պահանջում էր հարցի լուծում ոչ թե զուտ տեսական մակարդակում՝ ազգային ինքնորոշման պահանջի ծրագրային կետի առաջադրմամբ ու քարոզմամբ, այլ գործնական քայլերի ձեռնարկում, որոնք կրխեին իրավիճակի սթափ և ճշգրիտ գնահատումից: Ինքը՝ Մյասնիկյանը, այսպես է բնորոշում ազգային հարցն Անդրկովկասում. «...ամենամեծ չափով ազգային հարցն այն է, որ կարողանանք վերացնել ազգային նախապաշարունները կամ ազգային այն կանխահամոզումները, թե այս կամ այն ազգությունը վատն է կամ լավը: Հարկավոր է այդ կանխակալ կարծիքից միանգամ ընդմիշտ հրաժարվել և ինքներս մեզ ասել, որ մեր մեջ, մեր ներսում ազգություն չկա, մենք մի ազգություն ենք - կոմունիստական ազգություն»¹⁹, որի ձևավորման լավագույն տարբերակը Մյասնիկյանը համարում էր Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների դաշնության ձևավորումը: Քաղաքական-տնտեսական և վարչակազմակերպչական առումով, ըստ Մյասնիկյանի, Անդրկովկասյան դաշնության ստեղծումն անհրաժեշտ էր և նպատակահարմար, քանի որ միջազգային քաղաքականության տեսանկյունից անդրկովկասյան խորհրդային երեք պետությունները՝ Հայաստանը, Վրաստանն ու Ադրբեջանը, հավասար պայմաններում էին: Փաստորեն, Մյասնիկյանն ազգային հարցի լուծման համար առաջ էր քաշում անդրկովկասյան ժողովուրդների համագործակցության և իբրև դրա անմիջական հետևանք՝ նրանց համերաշխ գոյակցության պահանջը, որը, կարծում ենք, ենթատեքստում հայ ազգի փրկության միտումն ուներ:

Այսպիսով, ազգային հարցի լուծման մյասնիկյանական հայեցակետը դիտարկվում է երկու հարթություններում՝ **ընդհանուր** և **մասնավոր**: Առաջինը, որ ազգային հարցի լուծման մարքսիստական դիրքորոշումն էր, հարցի լուծման միակ հնարավոր ճանապարհ էր համարում ազգերի ձուլումը մեկ ընդհանուր անհայրենիք միավորի մեջ՝ դրանց կենտրոնացման ճանապարհով: Սա, ըստ էության, համաշխարհային քաղաքականության մեջ ներկայումս շրջանառվող միաբնեռ մոդելի օրինակ էր: Ինչպես ցույց է տալիս ներկայիս աշխարհաքաղաքական իրավիճակը, ազգերը մի կողմից համախմբվում են ազգային պետության շուրջը, մյուս կողմից՝ ներգրավվում միջպետական կառույցներում՝ ազգային պետության անվտանգությունն ապահովելու նպատակով: Փաստորեն, այս երկու՝ առաջին հայացքից հակադիր թվացող գործընթացները հաջողությամբ համատեղվում են: Ազգային պետությունները միջպետական կառույցներում համախմբելու համար Մյասնիկյանի

¹⁹ Ալ. Մյասնիկյան, Երկեր, հ. 5, «Մուղնի», 2007, էջ 185:

այս մոտեցումը կարելի է դիտել նախատիպ-մոդել:

Ինչ վերաբերում է ազգային հարցի լուծման հայեցակետի մասնավոր տարբերակին, ապա այս դեպքում հարկ է առանձնացնել երկու հիմնական փուլ՝ *տեսական-հրապարակահոսական* և *գործնական*: Առաջին փուլում Մյասնիկյանը առաջ է քաշում ազգային ինքնորոշման իրավունքի պահանջը՝ զուգահեռաբար քննադատելով ազգային հարցի լուծման մյուս տեսակետները: Նշենք, որ ազգային ինքնորոշման իրավունքի պահանջը, որ 1945 թ. ամրագրվել է ՄԱԿ-ի Կանոնադրության մեջ, այսօր էլ լայնորեն քննարկվում է՝ հակադրվելով տարածքային ամբողջականության սկզբունքին: Այս համատեքստում Մյասնիկյանի առաջադրած դրույթները շարունակում են մնալ արդիական: Երկրորդ փուլում պատմական իրադարձությունների և իրականության թելադրած պահանջների ազդեցությամբ Մյասնիկյանը ազգային հարցին տալիս է իրավիճակային լուծում. ազգային ինքնորոշման իրավունքի պահանջի փոխարեն ներկայացնում էր դաշնություն ստեղծելու ու դրա գործառության հաջորդական քայլերի ծրագիր, որ անդրկովկասյան ազգերի միջև առկա ընդհարումներին հակադրում էր այդ ազգերի միասնականության ու համագործակցության սկզբունքը, որ կոչված էր Անդրկովկասը հանել փակուղուց: Այս դեպքում Մյասնիկյանի դիրքորոշումն առավելապես աղերավում է ժամանակակից սոցիալական փիլիսոփայության մեջ համաշխարհային քաղաքականության հանտինգտոնյան բազմաքաղաքակրթական մոդելի հետ, որը հանգում է պետությունների միջև առկա ընդհանրությունների հենքի վրա մարդկային հանրությունների կազմավորման գաղափարին:

Բանալի բառեր – *մարքսիզմ, ազգային հարց, դաշնություն, կուլտուր-ազգային ինքնավարություն, տեղական ինքնավարություն, ազգային ինքնորոշում, Անդրկովկասյան դաշնություն*

АРПИНЭ МЕЛКУМЯН – Национальный вопрос в теоретическом наследии Ал. Мясникяна. – Национальные противоречия и разногласия донныне остаются одним из нерешённых вопросов глобального масштаба. В начале XX в. этот вопрос с особой остротой стоял в многонациональной Российской империи, где разного рода интересы соседних народов нередко приводили к ожесточённым конфликтам и столкновениям. Актуальным и болезненным был он, в частности, на Кавказе, и поиски выхода из кризисных ситуаций порождали споры и дискуссии, которые вели между собой представители конкурирующих идеологий, партий и общественных движений. В статье разбирается позиция, которую занимал в этих дискуссиях выдающийся армянский общественно-политический деятель, теоретик марксизма и революционер Александр Мясникян. Его точка зрения на национальный вопрос сопоставляется с теоретическими воззрениями и практикой поборников других идейных направлений.

Ключевые слова: *марксизм, национальный вопрос, федерация, культурно-национальная автономия, национальное самоопределение, Закавказская Федерация*

ARPINE MELKUMYAN – *The National Question in Theoretical Heritage of Al. Miasnikyan.* – The national question was and still remains one of the unsolved problems on a global scale. It was much more vexed in Russia in the early 20th century, when Russian Empire turned into a community of more than one hundred nations, each of which put forward their demands, which often overlap with the requirements of other nations, leading to sharp ethnic conflicts. In the early 20th century this issue was no less acute and urgent in the Caucasus that gave rise to many disputes regarding solutions to the problem put forward by different ideologies and representatives of many social and political trends. This article is an attempt to present the point of view of prominent Armenian political figure of the early 20th century, Marxist theoretician Al. Miasnikyan regarding the national question comparing it with other theorists' decisions opposing social and political trends.

Key words: *Marxism, national question, federation, cultural-national autonomy, local autonomy, national self-determination, Transcaucasian Federation*